

yer alır. Ülkede Tatarlar'a Kazan veya İdil Tatarları ismi verilir. Kazan Tatarları'nın toplam sayısı yaklaşık 9 milyon olup bunun üçte bir kadarı Tataristan'da yaşamaktadır. Nüfusun % 52,9'unu Tatarlar, 39,5'ini Ruslar, 3,4'ünü Çuvaşlar, kalanını farklı etnik kökenli insanlar oluşturmaktadır. Halkın % 74'ü şehir ve kasabalarda, % 26'sı kırsal alanlarda oturmaktadır.

Tataristan küçüklüğüne rağmen gerek endüstrisi gerekse tarımıyla Rusya ekonomisinde önemli bir yere sahiptir ve federasyonun en zengin ülkelerinden biri sayılmaktadır. Diğerleri gibi bu ülkenin de yer altı ve yer üstü zenginlikleri Moskova projeleriyle yatırımlara tahsis edilmekte, bu sebeple halka gayri sâfi millî hâsıladan çok az pay kalmaktadır. Tataristan topraklarının büyük bir bölümü tarıma elverişlidir. Yetiştirilen başlıca ürünler çavdar, buğday, mısır, keten, patates ve şeker pancarıdır. Ayrıca sebze ve meyve üretimi de gelişmiştir. Hayvancılık ve buna bağlı olarak mandıracılık önemli bir uğraşı alanıdır. En büyük yer altı zenginliği petrol ve doğal gazdır; yılda ortalama 100 milyon ton petrol çıkarılmaktadır. Petrol ve doğal gaz boru hatlarıyla Kazan, Gorki, Ufa, Perm, Saratov ve Sverdlovsk'a taşınır. Kuybişev Barajı'ndan elektrik enerjisi elde edilir. Ülkede endüstrinin en önemli kolları petrol, doğal gaz, kimya, petrokimya, makine, elektronik, kereste ve gıda endüstrileridir. En önemli tesisler Kazan ve çevresi ile Kama ırmağı boyunca (özellikle otomotiv) toplanmıştır. Ulaşımında daha çok nehirlerden faydalanılır. Moskova ve İdil havzasının diğer şehirlerine ırmak limanlarıyla düzenli yolcu taşımacılığı yapılır. Demiryolu fazla gelişmemiştir. Ülkenin kuzeybatı ve güneydoğu uçlarından Moskova ve Urallar'a uzanan iki ana hat geçer. Birçok merkez arasında karayolu bağlantısı vardır. Kazan'da büyük bir havaalanı bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul 1989, s. 88-105; a.mf., "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", *TDEK*², I, 62-66; İlhan Uludağ – Vildan Serin, *S.S.C.B.'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul 1990, s. 303-305; Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, Elazığ 1996, s. 36-38.

İBRAHİM GÜNER

II. TARİH

Bugünkü Tataristan'ın içinde bulunduğu İdil-Ural bölgesi, IV. yüzyıldan itibaren Sibirya'dan gelen çeşitli Türk boylarının

iskânına sahne olmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar (Kumanlar), İdil Bulgarları, Altın Orda ve Kazan Hanlığı gibi Türk kavim ve devletleri bu bölgede hüküm sürdü. Ancak bölgede ilk devlet teşkilâtını kuran İdil Bulgarları'dır. 922'de İslâmiyet'i resmî din kabul eden İdil Bulgarları, İdil-Ural'da Türk-İslâm kültürünün gelişmesinde önemli rol oynadı. İdil Bulgar Devleti 1236'da Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından ortadan kaldırıldı. Altın Orda Devleti'nin de Özbek Han döneminde İslâmiyet'i resmî din kabul etmesinin ardından İslâm dini ve kültürü bölgeye iyice yerleşti. Ancak Timur'un Altın Orda üzerine yaptığı seferler bölgedeki Türk-İslâm kültürüne büyük bir darbe oldu. Altın Orda Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla Kazan, Kırım, Kâsım, Astarhan ve Sibir hanlıkları ortaya çıktı. İdil-Ural bölgesinde kurulan Kazan Hanlığı'nın 1552'de Ruslar tarafından yıkılmasıyla bölgedeki Türk hâkimiyeti sona erdi. Rus işgalinin ardından Kazan Hanlığı'nın başşehri Kazan'da yaşayan Tatarlar bugünkü Başkırdistan'a, Ural dağlarının ötelere, Sibiryaya ve Aşağı İdil bölgelerine sürüldüler. İki asır kadar dinî, siyasî ve iktisadî baskılara mâruz kaldılar. Çarlığın Tatar halkına uyguladığı baskı ve yıldırımaya karşı 1670-1671'de Canalı, 1755-1756'da Batırşah isyanları çıktı. 1708'de Kazan eyaleti kurularak Orta İdil boyu ve Batı Ural toprakları bu eyalete dahil edildi. Bu dönemde yaklaşık 20.000 kişinin yaşadığı Kazan şehri Rusya'nın zanaat ve ticaret merkezlerinden biri durumuna geldi.

Çoğunluğunu Tatar, Başkırt ve Çuvaşların oluşturduğu köylüler, Puğaçev isyanını (1773-1775) diye bilinen köylü ayaklanmasına katılarak çarlık idaresine baş kaldırdı. Durumun ciddiyetini anlayan Çariçe

II. Katerina, Tatarlar'a birtakım dinî ve iktisadî haklar vermek zorunda kaldı. 1773'te Büyük Sinod bütün dinlerin eşit hukuksa sahip olduğunu ilân etti ve 22 Şubat 1784'te Tatar mirzalarına Rus zâdegân sınıfına tanınan haklar verildi. Türkistan, İran ve Çin ile ticaret yapmalarına izin verilen Tatar tüccarları Rusya'nın doğu ticaretinde önemli bir yer kazandı. II. Katerina'dan sonraki çarlar Pavel Petroviç ve I. Aleksandr da müslümanlara karşı ılımlı bir politika izledi. I. Aleksandr 1803'te Orenburg'da hazine hesabından bir cami yapılmasına müsaade etti. Ancak 1860'lı yıllarda Tatarlar'a karşı başlatılan yeni bir asimilasyon politikası Tatarlar'ın Sibirya, Türkistan ve Osmanlı Devleti'ne kitleler halinde göçüne sebep oldu. Bu sırada Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi Tatarlar'a çeşitli ekonomik ve sosyal imkânlar sağladı. Rusya ile Türkistan arasında yapılan ticarete köprü vazifesi gören Tatarlar kısa sürede zenginleşti. Gani Bay, Hüseyin Bay, Abdülveli Yavuşof, Nîmetullah Hacı, Remiyev Kardeşler, Yunusovlar, Akçurinler gibi Tatar tüccarları sermayelerini dokuma, deri, sabun ve un fabrikalarında değerlendirerek XIX. yüzyılın sonlarında Tatarlar arasında küçük bir burjuvazi sınıfının doğmasında önemli rol oynadı.

Ruslar'la eşit duruma gelmenin ancak dinî taassuptan kurtulup iyi bir eğitim almakla mümkün olacağını kavrayan Tatar zenginlerinin desteği ve Gaspıralı İsmâil'in teşvikiyle İdil-Ural bölgesinin Kazan, Orenburg, Ufa, Simbir (Ulyanovsk), Tümen, Tobolsk, Troitsk, Petropavlovsk, Samara ve Yayık (Uralsk) gibi pek çok şehrinde modern mektep ve medreseler kurulmaya başlandı. Aralarında Abdürreşid İbrahim, Rızâeddin Fahreddin, Şemseddin Kültesi, Ziyâeddin Kemâlî, Âlimcan Barudî, Mûsâ

Tataristan'ın başşehri Kazan'da vilâyet binası

TATARİSTAN

Cârullah, Fâtih Kerîmî, Ahmed Hâdi Maksudi, Abdullah Bûbi ve Muhammed Ayaz İshâkî İdilî'nin bulunduğu yeni bir aydın sınıfı ortaya çıktı (bk. CEDİCİLİK; İSLAH). 1905 Rus İhtilâli Tatarlar'a söz, toplantı ve matbuat hürriyeti getirince Abdürresid İbrahim'in öncülüğünde Tatar aydınları dinî ve millî meselelerine çözüm yolu bulmak için müslüman kongreleri adı altında 1905 yılından itibaren çeşitli toplantılar düzenlediler. Tatarlar'ın yoğun biçimde yaşadığı Kazan, Ufa, Orenburg, Astarhan, Troitsk, Uralsk, Petersburg ve Moskova gibi şehirlerde gazete ve dergiler çıkarmaya başladılar. Kırım'da Gaspıralı İsmâil'in başlattığı usûl-i cedid okulları Çarlık Rusyası'nın her tarafına yayıldı. Müslümanların bu gelişiminden rahatsız olan çarlık hükümeti, 1911 yılında özellikle Kazan bölgesinde müslümanların üzerine çarlık jandarmasını gönderip bazı okulları ve gazeteleri kapattı. Bazı aydınlar pantürkizm ve panislâmizm gibi suçlamalarla sürgüne ve hapse gönderildi.

1917 ihtilâlleri sırasında Tatar halkının millî bağımsızlık hareketi canlandı. Millî idare, millî şûra, harbî şûra gibi organlar kuruldu. 1-11 Mayıs 1917 tarihinde Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı Moskova'da toplandı, ilk defa seçimle müftülük makamına Âlimcan Barudî tayin edildi ve Muhlise Bûbi isimli bir hanım kadı

seçildi. Kongrede siyaset, askerlik, işçi hakları ve maarifle ilgili kararlar alındı. Haziran 1917'de Kazan'da bir araya gelen kurultayda İç Rusya ve Sibiryâ müslüman Türk-Tatarları'nın medenî muhtariyeti ilân edildi ve Sadri Maksudi (Arsal) başkanlığa getirildi. Yapılan seçimler neticesinde İç Rusya ve Sibiryâ Müslümanları Millet Meclisi'ne 120 milletvekili seçildi ve Ufa merkezli yeni meclis çeşitli bakanlıklar teşkil ederek çalışmalarına başladı. Bu meclis 29 Kasım 1917'de İdil-Ural Devleti projesini ilân etti. Ancak Bolşevikler 1918 yılında meclisi dağıtıp üyelerinin bir kısmını sürgüne gönderdiler, bazılarının kaçmasına yol açtılar. Hâkimiyetlerini pekiştirdikten sonra millî projeleri bir tarafa bırakan Bolşevikler, Tatarlar'ın Bulak Arkası Cumhuriyeti, Tatar-Başkırt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti gibi projelerinin gerçekleşmesine imkân tanımadılar. İç savaşın Bolşevikler lehinde neticelenmesi ve Rus komünistlerinin itirazları üzerine Tatar-Başkırt Cumhuriyeti yerine 23 Mart 1919'da Başkırt ve 27 Mayıs 1920'de Tatar Muhtar cumhuriyetleri ilân edildi. Böylece İdil-Ural bölgesinde iki küçük Türk cumhuriyeti meydana geldi. Yaklaşık 350 yıldır kendi devletlerinden yoksun olarak çileli bir hayat süren Tatarlar başlangıçta cumhuriyet fikrini benimsedilerse de kısa bir süre sonra aldatıldıklarını anladılar. Çünkü merkezdeki yöneticiler arasında Ruslar dışındaki milletlere karşı ciddi bir davranış değişikliği baş gösterdi. Tatarlar'ın dilleri ve medeniyetlerine kısıtlamalar getirilmeye başlandı. Bu kısıtlamalara karşı çıkanların tamamı Stalin döneminde öldürüldü. Mir Said Sultan Galiyev öncülüğündeki bir kısım aydınlar Tatar, Başkırt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tacik, Çuvaş ve Âzerî gibi bütün Türk ve müslümanları içine alan bir Turan Sosyalist Cumhuriyeti faaliyetine giriştilerse de âkibetleri ölüm oldu. Bu devirde Sultan Galiyev'in düşüncelerini benimseyenler pantürkizm ve Türkiye lehine casusluk yapmak gibi suçlamalara mâruz kaldılar. Aralarında Türkolog ve edebiyat tarihçisi Ali Rahim, tarihçi Aziz Ubeydullin, devlet adamı Kaşaf Muhtarov, Rauf Sabirov, siyasetçi Mir Said Sultan Galiyev, gazeteci Safa Burgan, Salah Atnagulov, yazar ve gazeteci Fâtih Kerîmî, tarihçi Hâdi Atlasî, edebiyatçı Cemâleddin Velidi, yazar ve pedagog Kudoyarov Galyauddin, dilci Âlimcan Şeref, matematikçi Ayaz Maksudov, şair Fathelislam Burnaşev, yazar Âlimcan İbrahimov, pedagog Fâtih Seyfi Kazanlı, pedagog, yazar ve tercüman İbrahim Bikkulov, devlet

adamı Mikdat Brundukov, tarihçi Gasim Mansurov, yazar Ömer Tulumbay, devlet adamları Sahibgerye Said Galiyev, Hacı Gabidullin, arkeolog Said Vahidov, devlet adamı Şaygardan Şaymardanov, tenkitçi Muhammed Galiev, pedagog Abdülkavî Tuynkin'in bulunduğu pek çok kişi sürgüne gönderildi veya öldürüldü. İçlerinde gazeteci ve yazar Mahmud Fuad Tuktarov, tarihçi Abdullah Battal Taymas, devlet adamı ve hukukçu Sadri Maksudi, yazar Muhammed Ayaz İshakî, tarihçi Zeki Velidi Togan gibi kişiler yurt dışına kaçarak hayatlarını kurtarabildiler.

1920-1921 yıllarında İdil-Ural bölgesinde meydana gelen kıtlık yüzünden binlerce kişi öldü, nüfusun büyük bir bölümü başta Türkistan'daki Türk cumhuriyetleri olmak üzere Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin farklı bölgelerine dağılmak zorunda kaldı. Ayrıca Türkistan'da komünist hâkimiyetini sağlamlaştırmak için birçok Tatar öğretmen, yönetici, zanaatkâr, uzman ve asker gönderildi. Açlık ve göç neticesinde boşalan topraklara Ruslar ve Ukraynalılar'la birlikte çeşitli halklar yerleştirildi. 1950'li yıllardan sonra Tataristan'ın endüstri ülkesine dönüştürülmesinin ardından nüfus dengesi Tatarlar aleyhine iyice bozuldu ve kendi topraklarında azınlık durumuna düştüler. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği dağılınca Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan gibi Sovyet cumhuriyetlerinden geri göçler sonunda nüfus eşitlendi. Sovyet hâkimiyeti yıllarında Tataristan'da çiftçilik ve küçük sanayi kollarında önemli gelişmeler oldu. Medenî ve sosyal hayatta büyük değişiklikler yaşanmasına rağmen merkezdeki yöneticiler arasında Rus olmayan milletlere karşı yine ciddi bir davranış değişikliği baş gösterdi. Tatarlar'ın dilleri ve millî medeniyetlerine karşı kısıtlamalar getirildi. Alfabeleri iki defa değiştirildi. 1930-1950 yılları arasında Tataristan'da ve Tatarlar'ın yaşadığı bölgelerdeki millî gazete ve dergiler, millî medeniyet ocakları, tiyatrolar, eğitim kurumları kapatıldı ve okullarda sadece Rus dilinde eğitim verilmeye başlandı. Stalin'in ölümünden ve 1956 yılındaki XX. Komünist Partisi Kongresi'nden sonra Tatar millî hayatı kısmen liberalleşmeye yöneldi. Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin önemli kadrolarına Tatarlar getirildi.

1988 yılında bilhassa öğrencilerin baskısı neticesinde İlimler Akademisi ve Kazan Devlet Üniversitesi'ne mensup 100 kadar ilim adamı Tatar İçtimaî Özeği adlı siyasî bir teşkilât kurmaya karar verdi. 17-

Kazan'da Süyüm Bike Minaresi

18 Şubat 1989'da Kazan'da yapılan kuruluş toplantısına çoğunluğunu Komünist Partisi üyelerinin meydana getirdiği 586 delege katıldı. Kongrede Tataristan'ın siyasal ve ekonomik açıdan egemen bir devlet olması, din hürriyetinin, Kırım Tatarları'nın vatana geri dönmesinin sağlanması gibi çeşitli kararlar alındı. Yaklaşık 1000 kişinin katıldığı 17-19 Şubat 1990 tarihindeki ikinci kongrenin ardından ülkedeki siyasal atmosfer gittikçe değişti. Tataristan Parlamentosu, 30 Ağustos 1990'da ülkenin egemenliğini ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin on altıncı cumhuriyeti olduğunu ilân etti. Ancak parlamentonun aldığı bu karar Moskova tarafından tanınmadı. Resmî yöneticilerin bağımsızlık kararında ciddi adım atmayacağı görüşü kuvvet kazanınca İttifak-Tatar Bağımsızlık Partisi'nin inisiyatifine Tatar Millî Kurultayı toplandı ve millî meclis kuruldu. Millî meclis 1 Şubat 1992'de Tataristan'ın bağımsızlığını tekrar ilân etti. Bunun üzerine baskı altında kalan Tataristan Yüksek Sovyeti bağımsızlık konusunda referanduma gitme kararı aldı. Dönemin devlet başkanı Boris Yeltsin ve yöneticilerin bütün baskı ve tehditlerine rağmen 31 Mart 1992 tarihinde yapılan referanduma % 80'in üstünde katılım sağlandı ve seçmenlerin % 61,5'i bağımsızlık yönünde oy verdi. Ancak bu referandum da Moskova tarafından tanınmadı. Rusya Devlet Başkanı Vlademir Putin döneminde Rusya Federasyonu'na üye ülkelerin cumhurbaşkanlarının halk tarafından seçilmesine son verilerek özerk cumhuriyet parlamentolarının seçtiği adayın merkez tarafından tayini uygulamasına geçildi. Yaklaşık yirmi yıldır Tataristan cumhurbaşkanlığını yürüten Mintemir Şeymiyev, Mart 2010 tarihinde kendi isteğiyle görevini bıraktı ve yerine Tataristan Parlamentosu tarafından seçilen Rüstem Minnihanov geçti.

III. ÜLKEDE İSLÂMİYET

İslâmiyet'in İdil bölgesine girişi 22 (642) yılında hilâfet ordularının Hazarlar'a karşı yürüttüğü mücadeleler sırasında başladı. İdil-Bulgar Devleti'nin hanı Almış, 921'de Abdullah b. Baştuu başkanlığında bir elçilik heyetini Bağdat'a gönderip Halife Muktedir-Billâh'tan İslâm dininin öğretilmesi için din bilginleri ve cami yapımı için ustalar istedi. Muktedir-Billâh aynı yıl İbn Fadlân başkanlığındaki elçilik heyetini Bulgar topraklarına yolladı, böylece 922'de Bulgar Devleti resmen İslâm dinini kabul etti. X. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden Arap coğrafyacı İbn Rüste, İdil-Ural halkı

nın çoğunun İslâm'a bağlı olduğunu, köylerinde cami ve medreselerinin bulunduğunu belirtir. İslâmiyet bölgede 100 yıl içinde büyük gelişme gösterdi, 1024'te Bulgar Hanı İbrâhim, Horasan'a bir elçilik heyeti göndererek Sebzevâr ve Hüsevcer şehirlerine cami ve diğer binaların inşası için yardımda bulundu. Altın Orda Devleti'nin ikinci hanı Berke (1256-1266) ve İslâm'ı Altın Orda'nın resmî dini haline getiren Özbek Han (1313-1340) dönemlerinde İslâmiyet daha da gelişti. Ancak Timur'un Altın Orda Devleti'ne karşı yaptığı seferler bölgedeki medenî ve dinî hayata büyük darbe vurdu. Kazan Hanlığı'nın 1552'de Ruslar tarafından yıkılmasıyla bölgenin Ruslaşması ve hıristiyanlaşması başladı.

Çar IV. İvan, hıristiyanlaştırma faaliyetini yürütmek için Başpiskopos Guriy'e özel yetkiler verdi. Guriy önceleri IV. İvan'ın tavsiyelerine uyararak müslümanlara nazikçe yaklaştı. Fakat bu yaklaşımdan bir sonuç elde edemeyince zora başvurmaya başladı. Tatarlar zorla hıristiyanlaştırmaya karşı 1556'da isyan ettiler. İsyan bastırıldı, binlerce Tatar baskı ve zulümden kaçarak Sibiryâ ve Türkistan'a göç etmek zorunda kaldı. Hükümetin ve misyonerlerin bütün baskılarına rağmen İdil-Ural bölgesinde animist halkların dışında Hıristiyanlığı kabul eden müslümanların sayısı bir türlü istenilen sayıya ulaşmadı. Çar Aleksey Mihailoviç'in 1654'te çıkardığı bir ka-

nunla Ruslar dışında Hıristiyanlığı kabul edenlere 15 ruble ödenmesini emretti. Aynı kanunla, hıristiyan olan Tatar beylerine ellerinde bulundurduklarını muhafaza etme imkânı sağlanıyordu. Kanunun bir diğer maddesine göre müslüman bir Tatar öldüğünde şahsî malı, birinci derecedeki müslüman mirasçılara değil ne kadar uzaktan olursa olsun hıristiyan akrabalarına verilecekti. Bu kanunlar ve baskılar sonunda Tatar zenginlerinden bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etti.

I. Petro zamanında müslümanlar üzerindeki misyoner baskısı devletin yardımıyla yeniden artmaya başladı. 1720-1791 yılları arasında çıkarılan çeşitli kanunlarla Hıristiyanlığı benimseyenlerin askerlik hizmetinden ve üç yıl vergiden muaf tutulacakları bildirildi. Bu vergiler müslüman olarak kalmaya devam edenlerden alınacaktı. 1731'de Kazan yakınlarında İdil nehri üzerindeki bir adada bulunan Sviyajsk Manastırı'na bağlı Yeni Din Değiştirenler Komisyonu kuruldu. Komisyona bağlı misyonerler, askerlerle birlikte köyleri dolaşarak müslüman mezarlıklarıyla camileri tahrip etmeye ve müslümanlara hakaret etmeye başladılar. Direnen köylerin ahalisini hapse ve sürgüne gönderdiler. 9 Mart 1738'de Kazan'a tayin edilen Luka Konaşeviç, İdil-Ural bölgesinde yaşayan müslümanlara baskıyı arttırdı. İmparatoriçe Elizaveta (Yelizaveta) Petrovna 19 Kasım 1742'de çıkardığı kanunla Kazan vilâyetindeki bütün camilerin yıkılmasını emretti ve yeni cami yapılmasını yasakladı. Bu kanundan sonra Kazan vilâyetindeki 536 camiden 418'i yıkıldı ve yakıldı. Luka Konaşeviç'in müslümanların din değiştirmeleri için yaptığı aşırı baskılar 1750'li yılların başında müslüman halkı isyanın eşiğine getirdi ve Luka Konaşeviç Kazan'daki görevinden alındı. 2 Şubat 1764'te Yeni Din Değiştirenler Komisyonu kapatıldı. Müslüman Tatarlar'a yönelik zulüm bir ara durakladı. 1731-1764 yılları arasında İdil-Ural bölgesinde toplam 406.792 Çuvaş, Tatar, Mordov, Çeremiş, Umdurt Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kaldı. Bunlar arasında Müslümanlık'tan Hıristiyanlığa geçenlerin sayısı yalnızca 3670 kişi idi.

II. Katerina döneminde politika değişti. Çariçe 1789'da Ufa şehrinde Orenburg Müftülüğü adıyla dinî bir idare merkezi kurdu. Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Kazak ve Kırgızlar arasına İslâm dininin öğretilmesi için Kazan ve Orenburg'dan Tatar imamlar gönderildi. Bu imamların masrafları için Troitsk ve Orenburg şehrine birer kervansaray inşa edildiği gibi kervansarayların

Kul Şerif Camii – Kazan / Tataristan

TATARİSTAN

ortasına birer cami yapıldı. Böylece Hacı-tarhan sahillerinden başlayarak Amuderya ve Türkistan, Yedisu vilâyeti ve Altay dağlarına kadar her beldede ve kasabada, kışlak ve yaylalarda birer Tatar mollası görevlendirildi. Bunlar, bir taraftan İslâm dinini halka öğretip yayarken diğer taraftan bölgelerin ahalisini Rus Devleti'ne itaat ve hizmete çağırıyordu. Kazaklar'ın barış yoluyla Rus hükümetine tâbi olmalarında bu mollaların etkisi olmuştur. Ayrıca Tatar tüccarları da belirtilen bölgelerde hem ticaret yapıyor hem de İslâm dininin gelişmesine yardım ediyordu. Her yıl Tatarlar arasından birkaç kişi Buhara, Bağdat ve İstanbul gibi şehirlere giderek ilim tahsil ediyor, Tataristan'a döndükten sonra Kazan, Orenburg, Ufa gibi şehirlerde ve köylerde medreseler açıp İslâm dininin öğrenilmesi için gayret gösteriyordu. O dönemde Tobolsk vilâyetine bağlı Tümen kasabasından Nimetullah Hacı adlı bir Tatar tüccarı sadece Tobolsk vilâyetinde yirmi cami, altmış medrese ve bir büyük kütüphane inşa ettirdi. Kütüphanede 5000 kadar kitap vardı ve bunlar arasında müellif nüshaları pek çoktu. Nimetullah ayrıca Buhara, Mekke, Medine, Mısır ve İstanbul gibi şehirlere 100 civarında öğrenci gönderip onların öğrenim masraflarını üstlendi. İslâm dininin gelişmesine gayret gösteren Tatarlar'ın sayısı XIX. yüzyılın sonla-

rına doğru giderek arttı. Tatar ve Başkırtlar'ın yoğun olarak yaşadığı İdil-Ural, Ural ötesi ve Sibirya'da 1916 yılında toplam 6081 cami vardı ve 13.328 din görevlisi vazife yapıyordu (220 ahund, 3822 hatip, 3346 imam, 5940 müezzin). 1801-1917 yıllarında sadece Kazan'da basılan Arapça kitapların sayısı 4000 civarındadır ve büyük bölümünü dinî kitaplar oluşturmaktadır. Tatarlar *Din ve Maîşet* (1906-1918), *ed-Dîn ve'l-edebe* (1906-1908, 1913-1917), *İslâm ve Maârif* (1916-1918), *Ma'lûmât-ı Şer'iyeye-i Orenburgiyye* (1908-1910, 1916-1917) adıyla dergiler yayımladılar. İhtilâlden sonra İç Rusya ve Sibirya müslümanlarının dinî idaresinin yayın organı şeklinde çıkan *İslâm Mecellesi* (1924-1928) komünist dönemindeki en önemli dinî dergidir.

Tataristan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ertesi yılı müslümanlar arasında bir din karşıtı propaganda yürütülmeye başlandı. 28 Mayıs 1928'de açıktan İslâmiyet'e karşı büyük bir mücadele başlatıldı. Camiler ve Kur'an kursları kapatıldı, İslâmî cemiyet malları devletleştirildi, müslüman din âlimlerinin bir kısmı asalak, sabotajcı, Alman veya Japon casusu gibi suçlamalarla idam edildi; bir kısmı tutuklandı ya da sürgüne gönderildi. Bu devirde idam edilen, hapse atılan ve sürgüne gönderilen müslümanların sayısı milyonlarca ifade edilmektedir. Hatta Tatarca'nın Arapça kelimelerden temizlenmesi için çalışmalar yapıldı. Arap alfabesi 1929'da yerini Latin alfabesine bıraktı. İslâm'la ilgili süreli yayınlar 1928 yılından itibaren yasaklandı ve Gorbaçov döneminde başlayan yeniden yapılanma dönemine kadar hiçbir dergi çıkmadı. 1990'dan sonra komünist dönemde kapatılan camilerin yerine yenileri açıldı. Bugün ülkede 1000'in üzerinde cami vardır. 1980 yılında ise ülkede sadece on sekiz cami ibadete açıktı. 1992'de Tataristan Cumhuriyeti Müslümanları Diniye Nezâreti kuruldu ve 2001 yılında resmî bir hüviyet kazandı. Diniye Nezâreti din âlimlerinin yetiştirilmesi için medrese ve yüksek eğitim kurumları açmaya başladı. Kazan'daki İslâm Üniversitesi, Rusya'daki en önemli yüksek İslâm eğitimi veren kurumlar arasındadır. Bu üniversite 2002-2009 yılları arasında 100 civarında öğrenci mezun etmiştir. Rusya ve Tataristan anayasasına göre din devletten ayrı olduğu için dinî kuruluşlara bütçeden pay ayrılması kanunen yasaktır. Ancak müslüman ve Ortodoks dinî örgütler çeşitli şekillerde desteklenmekte, eğitim ve cami harcamaları bağışlarla sağlanmaktadır.

IV. KÜLTÜR ve EDEBİYAT

İdil-Bulgar Devleti zamanında İslâmiyet'in kabulüyle birlikte Arap alfabesini kullanmaya başlayan Tatarlar'ın eski devir edebiyatı hakkında yazılı metinler yok denecek kadar azdır. Şehâbeddin Mercânî, Kayyûm Nâsîrî ve G. Rahim tarafından incelenen yetmiş beşten fazla mezar kitabesi genellikle Türkçe'dir. Mercânî *Müstefâdü'l-ahbâr* adlı eserinde Ya'küb Bulgârî, İdrîs el-Bulgârî, Hoca Ahmed el-Bulgârî, Hızır el-Bulgârî, Alâeddin el-Bulgârî, Ömer el-Bulgârî, Şeyh Muhammed el-Bulgârî, Yûsuf el-Bulgârî, Muhammed el-Kazânî, Süleyman es-Sarâyî, Şems es-Sarâyî gibi âlimlerin Arapça ve Türkçe eserlerinden bahsetse de bunlardan günümüze ulaşanların sayısı çok azdır. Altın Orda Devleti zamanından kalan eserler arasında Kerderî'nin *Nehcü'l-ferâdis* (yazılışı 1342), Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrin* adlı eserinin manzum tercümesi (1341-1342), Hârizmî'nin *Muhabbetnâme'si* (yazılışı 1353), Hüsâm Kâtib'in *Dâstân-ı Cümcüme Sultan* (yazılışı 1368), Seyf-i Sarâyî'nin *Gülîstan Tercümesi*, Altın Orda Devleti ve Kazan Hanlığı devirlerinden kalma yedi adet yarlık ve bitik bugüne kadar gelen en önemli dil yâdigârlarıdır. Bitiklerden üçü Kazan hanları Uluğ Muhammed, Mahmud ve Ahmed tarafından Osmanlı padişahları II. Murad'a ve Fâtih Sultan Mehmed'e yazılmıştır. Kazan Hanlığı döneminde yazılmış *Kur'an Tefsiri*, *Tuhfe-i Merdân*, *Nûr-i Sudûr*, *Zafernâme-i Vilâyet-i Kazan*; Rus işgalinin ardından kaleme alınan *Arap-Türkî Luğati*, *Elîfâ*, *Şeriatü'l-îmân*, *Üstüvânî Kitabı*, *Vakâyi'nâmeler*, *Ahvâl-i Çingiz Han* ve *Aksak Timur*, *Bedevam Kitabı*, *Dualık*, *Falname*, *Yulduznâme*, *Rüya Tabirleri*, *Risâle-i Gazîze*, *Edige Destanı*, *Çora Batır* gibi eserler eski Tatar edebiyatının değerli örnekleridir. Rusya'da 1710 yılından itibaren Arap harfli matbaaların kurulmaya başlanmasıyla XIX. yüzyılın sonuna kadar pek çok dinî ve edebî eser Arap, Çağatay ve Türk edebiyatından Tatarca'ya tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Abulmanih Kargalı, Hibatullah Salihov, Şemseddin Zeki, Abdülcebbar Kandaly, Ali Çokrıy gibi halk şairlerinin eserleri en çok bilinenlerdir. Modern Tatar edebiyatı Mûsâ Akyiğitzâde'nin 1886'da yayımlanan *Hüsâmeddin Menla* (*Molla*) adlı romanı ile başlar (*Zâhir Bigi'nin Günâh-ı Kebîr ve Güzel Kız Hatice* isimli romanları, Rızâeddin Fahreddin'in *Selime yâ ki İffet*, *Esmâ yâ ki Amel* ve *Cezâ* adlı hikâyeleri vb.).

Kazan'da Nurullah Camii

1905 Rus İhtilâli'nin ardından Tatar matbuatının doğmasıyla birlikte birçok dergi ve gazete neşredilmiştir. 1917 Ekim İhtilâli yazarların dünyaya bakışını, insan ilişkilerini, edebiyatın şeklini ve büyümesini etkilemiştir. Bolşevik Partisi'nin ülke idaresine gelmesi ve devlet düzeni vasıtasıyla parti diktatörlüğünün yerleştirilmesi yeni ideolojik ve siyasal ortamın oluşmasına yol açmıştır. Bu ortam edebî hayatı da keskin biçimde değiştirmiştir. Halkta sosyalist fikri yerleştirme maksadıyla yeni neşriyat yapılmıştır. Tataristan'da 1917-1920 yıllarında yedi dilde (Tatar, Rus, Çuvaş, Mari, Udmurt, Macar, Alman) 130 gazete-dergi çıkarılmıştır. Fakat totaliter Bolşevik rejim güçlendikçe Tatar halkının millî ve mânevî değerlerini zayıflatmak için çeşitli yollar denenmiştir. İki defa alfabe değiştirilmesi olumsuz teorilere yol açmış, Tatarca basın organlarının kapatılması yüzünden oralardaki edebî ocaklar sönmeye yüz tutmuştur. Edipler çeşitli merkezlerden Kazan'da toplanmaya başlamıştır. Edebiyatçılar üzerinde parti, Sovyet idaresi, yazarlar birliği, basın organları baskı kurmuş, milliyetçi aydınlara karşı karalama kampanyalarına girişilmiştir. Bütün baskı ve sindirmelere rağmen yine de edebî ürünler meydana getirilmiştir. Bu dönemin edebiyatında korku hâkimdi. Meşhur yazar ve bilim adamlarının çoğu Stalin tarafından ortadan kaldırılmıştır. Şair M. Celil, 1939'da Stalin'e Tatar medeniyetinin acıklı durumunu anlatan uzun bir mektup yazmış, bu mektubun ya da yaklaşan II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle Kazan'da Dil, Edebiyat, Tarih Enstitüsü (1939), Kazan Devlet Üniversitesi'nde Tatar Tarihi, Dili ve Edebiyatı Kürsüsü (1944) açılmıştır. Bu iki kurum 1990 yılına kadar Tatar dilinin ve kültürünün gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır.

Toplumda ve edebiyattaki ruhsal kurağı 1941-1945 yılları arasında II. Dünya Savaşı değiştirmiş, savaş ve insan konusu ele alınmıştır. Savaşın ardından Tatar edebiyatı daha da gelişmiştir. A. Yeniki'nin *Saz Çiçeği* (1955), *Yürek Sırrı* (1957), *Reşe* (1962), *Vicdan* (1968) adlı uzun hikâyeleri; *Doğum Yeri* (1959), *Gece Damlaları* (1964), *Güzellik* (1964), *Kuray* (1970), *Söylenmemiş Vasiyet* (1955) gibi hikâyeleri Tataristan'da en çok okunan eserler arasındadır. Yeniki'nin 1990'lı yıllarda yazdığı *Güneş Batmadan Önce* adlı son eserinde "Yeni Zaman, Lenin Dönemi, Stalin Dönemi, Kruşçev Dönemi, Aldanma" gibi hâtıra-hikâyelerini toplamış ve komünist döneminin kısa bir değerlendirilmesini yapmıştır.

1960'lı yıllardan itibaren Tatar halkının eski parlak tarihine olan ilgisi artmış, N. İsanbet'in başlattığı tarihî roman geleneğini N. Fettah geliştirmiştir. Tatar aydınları 1992'den itibaren Latin alfabesine geçmek için büyük mücadele vermiş, parlamento 15 Eylül 1999'da Latin alfabesi kanununu kabul etmiştir. Ancak Tataristan parlamentosunun bu kararı Rusya Anayasa Mahkemesi tarafından geçersiz sayılmış ve Latin alfabesine geçme meselesi böylece sona ermiştir. 2001 yılında Tataristan'da Tatar dilinde kırk iki gazete ve yedi dergi, Rusça 158 gazete kırk bir dergi, iki dilde yetmiş altı gazete ve on sekiz dergi yayımlanıyordu. Bu gazete ve dergilerin % 27'si devlet organları tarafından, kalanları şahıslar tarafından çıkarılmaktadır.

1917 Ekim İhtilâli'nden önce Rusya'da yaşayan Türk toplulukları arasında eğitim seviyesi en yüksek olan Tatarlar sadece Tatarca eğitim veren mektep ve medreselere sahipken Bolşevik rejiminin yerleşmesinden sonra Rusça eğitim almaya başlamıştır. 1950-1980 yılları arasında Sovyet hâkimiyetinin Rus olmayan halkları Ruslaştırma ve onların ana dillerinde eğitim almalarını engelleme siyaseti uygulanmıştır. Stalin'in ölümünün ardından 1957-1958 ders yılından itibaren Tatar çocukları için ana dili derslerinin okutulması şart

Kazan'da Ramazan Camii

koşulmuşsa da uygulamada sıkıntılar yaşanmıştır. Özellikle Tataristan dışında yaşayan Tatarlar arasında ana dilini öğrenme konusunda büyük sorunlar vardır. Ufa, Sterlitamak, Tümen, Tobolsk gibi şehirlerde bazı üniversitelerin Tatar Dili ve Edebiyatı bölümlerinden yetişen öğretmenler bu ihtiyacı gidermeye çalışsalar da Tatarca ders saatlerinin azlığı sebebiyle, ayrıca pek çok bölgede öğretmen bulunmadığından ana dilini konuşan, ancak okuyup yazamayan ya da hiç konuşamayan yüz binlerce Tatar mevcuttur.

2001-2002 öğretim yılında Tataristan'da 2513 orta dereceli okulda 557.087 öğrenci eğitim görmekte iken 2008-2009 yılında okul sayısı 2313'e, öğrenci sayısı da 391.538'e düşmüştür. 2000 yılında Tataristan'da yirmi beş yüksek öğretim kurumunda yaklaşık 100.000, 2008-2009 eğitim öğretim yılında ise 154.456 öğrenci eğitim görmekteydi. Yirmi civarındaki özel üniversite ve yüksek okuldaki öğrenci sayısı da 15.000'den 28.425'e çıkmıştır. Ayrıca Rusya Federasyonu'nun çeşitli üniversite ve yüksek okullarının şubelerinde 18.955 öğrenci okumaktadır. Tataristan'da eğitim Rusça ve Tatarca'dır. Fakat Tatarca eğitim sadece ilk ve orta okullarla Kazan Devlet Üniversitesi'nin Tatar Dili, Edebiyatı ve Tarihi Fakültesi, Pedagoji Üniversitesi'nin bazı fakültelerinde yapılmaktadır. 1980-2000 yıllarında ilk ve orta okullarda yalnız Tatarca eğitim veren millî okulların sayısında bir artış görüldüyse de günümüzde bu okulların sayısı azalmıştır. Rusça eğitim verilen okullar (bu okullarda mecburi Tatarca dersleri de vardır) daha çok revaçtadır. Çünkü ülkede yüksek öğrenim dili Rusça olup üniversite giriş sınavında Rusça'dan başarılı olamayanlar üniversiteye girememektedir. Bugün Tataristan nüfusünün hemen tamamı okuma yazma bilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Polnoe sobranie zakonov Possiyskoy imperii, Petersburg 1784, XXII, 51-52; Cemaleddin Velidî, *Tatar Edebiyatının Barışı*, Orenburg 1912, s. 35-38; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri* (İstanbul 1925), Ankara 1988; Alimcan İbrahimov, *Tatarlar Arasında Revolyutsiya Hareketleri 1905*, Kazan 1926, s. 144-158; Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'ı* (trc. Mehmet Emircan), Ankara 1981, s. 77-145; Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Çağdaş Türkler* (ek cilt), İstanbul 1993, s. 226-245; a.mlf., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999, s. 4-8, 279-282; a.mlf., *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul 1998, s. 226-245; *Materiali po istorii tatarskogo naroda*, Kazan 1995, s. 136-468; Ahmet Temir, "Kuzey Türkleri Edebiyatı (Tatar-Başkurt)", *TDEK*², IV, 229-258; Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*

TATARİSTAN

(trc. Mehmet Süreyya Er), İstanbul 2000; *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Tatar Edebiyatı*, Ankara 2001, XIX, 15-180; *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 2001, VI, 6-48; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul 2002, s. 31-111; İskender Gilyazov, "XI-XVIII. Yüzyıllarda Çarlık Rusyası'nda İdil-Ural Tatarları", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XVIII, 408-414; R. Muhametşin, *Tatar i islam v XX veke*, Kazan 2003, s. 31-64; *İslam v sovetskom i postsovetskom prostranstve*, Kazan 2004, s. 47-66; "Rusya'da Neşriyat-ı İslamiye", *Tercüman*, sy. 3, Bahçesaray 22 Ocak 1900, s. 17-18; "Müslüman Basmahaneleri", a.e., s. 18; Rızaeddin Fahreddin, "Mektep ve Şakirlerimiz", *Vakit*, sy. 21, Orenburg 3 Mayıs 1906, s. 2-3; Yusuf Akçura, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayât-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyelerine Dair", *SM*, sy. 39 (1325), s. 201-204; Kazanlı Ayaz [Ayaz İshakî], "Rusya Müslümanları", a.e., sy. 53 (1325), s. 14-16; Abdürreşid İbrahim, "Die wiedergeburt der turko tatarischen Völker Russlands", *NO*, I (1917), s. 408-410; Akdes Nimet Kurat, "Rusya Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *DTCFD*, XXIV/3-4 (1969), s. 129-146; "Ne osuşçetvlyal politiku parti v otneşenii religii", *Gasırlar Avazı*, I/2, Kazan 1996, s. 284-285; İ. K. Zagidullin, "Meçet v religioznoy i sotsialnoy jizni tatarskoy derevni Volgo-Uralya v kontse XVIII-naçala XX veke", *Traditsionnaya kultura*, sy. 4 (20), Kazan 2005, s. 43-49; "Tatarstan Respublikası", *Tatar Entsiklopediya Süzlege*, Kazan 2002, s. 613-627.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

TATARLAR

Moğol ve Türk topluluklarına verilen genel ad.

Aslında bir Moğol ulusu olan Tatarlar'ın adına Orhon yazıtlarında rastlanır. Çinliler, Cengiz Han'dan önce Moğolca konuşan toplulukları ayırmadan hepsine Tatar adını vermişti. Moğol hâkimiyetinden sonra Türkçe konuşan bir kısım topluluklara, hatta bazan Orta Asya'daki Türkçe konuşan bütün kavimlere Tatar denilmiştir. Bugün Tatar kelimesi bir Türk boyunun adıdır ve genellikle İdil-Ural bölgesindeki Kazanlılar ve Kırımlılar için kullanılır. Kültigin ve Bilge Kağan kitâbelerinde Bumin Kağan'ın cenaze törenine temsilci gönderen oymaklar içinde adı geçen Otuz Tatar, yine kitâbelerde Bilge Kağan'ın ve Kültigin'in babası Kutlug Şad, Göktürk Devleti'ni yeniden kurmaya çalıştığında düşman olarak geçen oymaklar arasında da zikredilir. Bilge Kağan zamanında Tokuz Tatarlar'a ait bilgilere rastlanır. Bunlar Tula ırmağının doğusunda bulunan topraklarda yaşıyordu. Bilge Kağan beş defa Oğuzlar'la savaştıktan sonra yeniden üzerlerine yürümüşü ve Oğuzlar, Tokuz Tatarlar'la birlikte 716 yazında Agu'da onun karşısına çık-

mışlarsa da vuku bulan iki şiddetli savaşta bozguna uğramışlardı. Uygurlar'ın ikinci hükümdarı Teñride Bolmış İl İtmış Bilge Kağan zamanında (747-759) Oğuzlar bazan tek başlarına, bazan Tokuz Tatarlar'la birlikte isyan çıkarmışlarsa da yenilmişler ve sonunda Uygur hükümdarına yeniden itaat etmişlerdi.

Çinliler, Moğolca konuşan ulusların hepsine Ta-ta (Tatar) dedikleri gibi bu toplulukları Ak Tatarlar, Kara Tatarlar ve Yabani Tatarlar diye üç gruba ayırmışlardı. Bu ayırım onların medenî seviyelerine göre yapılmıştı. Meselâ Çin Seddi yakınında yaşayan Ak Tatarlar, Tatarlar'ın en uygarı sayılıyordu. Bunların arasındaki Öngütler'in başında Cengiz Han zamanında Alakuş Tegin vardı. Kara Tatarlar ise göçebe hayatı yaşayan, doğudan batıya doğru asıl Tatarlar, Mongollar (Men-ku-Ta-ta), Kereyit (Esmer), Naymanlar (Sekiz) gibi uluslardı. Yabani Tatarlar, Baykal'ın (Tenggis) ötesinde avcılıkla uğraşan oymaklardı. Moğolca konuşan topluluklar arasında sadece doğuda Çin sınırında yaşayan bir ulusun adı Tatar'dı. Bunlar Buyur nor (Buyur gölü) çevresinde oturuyordu ve altı oymaktan oluşmuştu. En itibarlı Tutuklayut oymağı olup onu Alçı, Çağan (Çağan / beyaz) ve Küin oymakları takip ediyordu. Fakat XII. yüzyılın ikinci yarısında eski güçlerini kaybetmişlerdi. Bunların Çin'e yağma akınlarında buldukları bilinmektedir. Hatta Moğollar'ın hükümdarı Ambahay Hahan bazı Tatar başbuğlarını yakalayıp Altan Han'a (Çin imparatoru) teslim etmişti. Bu olay Moğollar'la Tatarlar arasında derin bir düşmanlığa yol açtı. Moğollar'dan Hutula Han, Tatarlar'a karşı bir intikam seferi tertip etti. Moğol soylularından Yesügey Bahadır bu sefer esnasında Tatar beylerinden Timuçin'i esir aldı. Esirle birlikte evine geldiğinde yeni doğan oğluna gelenek üzerine esirin adını verdi. Yine Moğol kaynaklarına göre Yesügey Bahadır, Tatarlar tarafından zehirlendi. Ardından Cengiz Han it yılında (1202) Tatarlar'ı Dalan Nemürgeş'te ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu sebeple Cengiz Han ve haleflerinin kumandanları arasında Tatar asıllılar çok az olup bunlar daha ziyade İlhanlılar'ın hizmetinde bulunuyordu. Ancak genellikle her yerde Moğollar'a Tatar denilmeye devam edilmişti; Moğollar ise kendilerine Tatar adı verilmesinden hoşlanmıyorlardı.

IV. (X.) yüzyıla ait İslâm coğrafya eserlerinde Tatar adına nâdiren rastlanır. 372'de (982-83) yazılan *Hudûdü'l-âlem*'de Tatarlar'ın Dokuz Oğuzlar (Toguz Guz) yani Uygurlar'la aynı soydan geldiği zikredi-

li. Bu husus Tatarlar'dan bazı toplulukların Uygurlar'ın idaresinde bulunmasıyla ilgilidir. Gerdîzî, IV. (X.) yüzyıl coğrafyacılarından Ceyhânî'ye dayanarak Türk ellerinden Kimekler'den bir boyun Tatar asıllı olduğunu yazar. Bu da muhtemelen Tatarlar'dan bir kolun Kimekler'e katılmasından ileri gelmiştir. V. (XI.) yüzyıldaki eserlerde Tatarlar hakkında biraz daha fazla bilgi verilir. Cürçân Meliki Keykâvus b. İskender, *Ķâbûsnâme* adlı eserinde Tatarlar'ın Türkler arasında zahmet ve meşakkate en fazla katlanan kavim olduğunu yazar. Yine ona göre bunlardan en yiğit ve bahadır olanı Kay kavmidir. Aynı yüzyılda Kâşgarlı Mahmud, Tatarlar'ı Türk kavimleri arasında zikreder ve haritasında yurtlarının bulunduğu yeri gösterir. Tatarlar'ın Türkçe'yi bilmekle beraber Kay, Yabaku ve Basmlar gibi ayrı bir dilleri olduğunu söyler. Fahreddin Mübârek Şah'ın 1206 yılında tamamlanan eserindeki Türk kavimleri listesinde Tatar ismi yer aldığı gibi Kara Tatar adına da rastlanır. Gazneli ve Selçuklu devri şairlerinin şiirlerinde de Tatar adı görülür. Moğollar'dan bahseden Farsça eserlerde Moğollar hakkında Moğol ve Tatar, Arapça kaynaklarda ise genellikle Tatar (التتار، التتار) ismi geçer; çok nâdir olarak Moğol (المغول، المغول) adı kullanılır (Zehebî, s. 60; İbn Kesîr, XIII, 218, 221, 239, 269; XIV, 8; İbn Tağrıberdî, VII, 47, 49). Memlûk tarihçileri, devletlerinin başlıca düşmanı olan İlhanlılar'a Tatar dedikleri gibi Timur için de aynı adı kullanırlar ve Moğollar'ı Memlûk Türkleri'nin akrabaları sayarlar. Memlûk sultanlarından Kit Buğa'nın (1294-1297) Tatarlar'dan biri olduğu bilinmektedir. Sâlâr Kavsun gibi Moğol asıllı emîrler yüksek mevkilerde bulunmuştur. Yine Moğol asıllı bir emîr olan Seyfeddin Aruktay, Sultan el-Melikü'n-Nâsır tarafından Türkler'in sahip olduğu bütün meziyetleri şahsında toplamış bir emîr diye tanıtılmıştır.

İslâm kaynaklarında Tatar ifadesi daha ziyade Moğollar için kullanılır. Moğollar'ın Cengiz Han döneminden itibaren batıya doğru yayılıp İslâm topraklarını istilâ ve tahrip etmeleri, 656 (1258) yılında Bağdat'a girerek Abbâsî hilâfetine son vermeleri ve 658'de (1260) Memlûkler'in zafereyle sonuçlanan Aynicâlût Savaşı'yla durdurulmaları hadiseleri kaynaklarda önemli yer tutar. Bu arada Hz. Peygamber'e atfedilen Türkler'le ilgili bazı hadisler Moğollar'la ilişkili biçimde yorumlanır. İzzeddin İbnü'l-Esir, Moğollar'ın İslâm topraklarını işgali hususunu müslümanlar açısından çok ağır ve acı bulduğundan uzun süre